

HUNCA İ-CHİH-HSİEH, GÖKTÜRKÇE İ-HSİ-CHİ, ESKİ UYGURCA İ-Tİ-CHİEN SANLARIYLA ÖTÜKEN YURT ADININ KÖKEN ve ANLAMI

Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalede Hunların İ-chih-hsieh, Göktürklerin İ-hsi-chi, Uygurların İ-ti-chien hükümdar unvanları üzerinde durulmuş, Hunca unvanın *İgis, Göktürkçe unvanın *İsig, Uygurca unvanın *İdigen olduğu ortaya konulmuştur. Bunların hepsi "Tanrısal, İlahi; kutsal" anlamındadır. Hunca *İgis sanı Ahmed Yesevi ve Nevai'de geçen İge "sahip; Rab"dandır. Göktürkçe *İsig sanı Yunus Emre'de geçen ısı, isi "sahip", Nevai'de geçen ısı "sahip" tendir. Uygurca *İdigen sanıysa Orkun yazıtlarında geçen idi "sahip", Ahmed Yesevi'de geçen İdi "sahip; Rab"dan gelişmiştir.

Ayrıca *İdigen sözünün i - > e - > ö- evrimiyle Ötüken olduğu belirtilmiştir. Varılan sonuçların en önemlilerinden biri Hunca *İgis sanının Hunların Türkçe konuştuğunu kanıtlayan sözlerden biri olması, öbürü Ötüken "Tanrısal, İlahi; kutsal yurt" adının köken ve anlamının açıklanmasıdır.

Anahtar kelimeler: *İgis, *İsig, *İdigen, Ötüken, Kutsal.

Origins and Meanings Of The Hunnish İ-Chih-Hsieh, The Kokturk İ-Hsi-Chi and Old Uyghur İ-Ti-Chien, Idi-Kut Titles And Otuken Country Name

Abstract

In the article, the titles of the rulers of the Huns I-chih-hsieh, the Kokturk I-hsi-chi and the Uyghurs I-ti-chien are emphasized. It has been revealed that the title in Hun language is *İgis, the Kokturk title is *İsig and the Uyghur title is *İdigen. All of these mean "Godly, Divine; holy". *İgis title in Hun language is "İge", whose name is mentioned in Ahmed Yesevi and Nevai; It comes from "sahib; Lord". *İsig title in Kokturk language comes from ısı, isi "owner (sahip)"

Geliş Tarihi: 14 Mart 2022 - Kabul Tarihi: 20 Mayıs 2022.

Atf Bilgisi: Yusuf Gedikli, "Hunca İ-Chih-Hsieh, Göktürkçe İ-Hsi-Chi, Eski Uygurca İ-Ti-Chien Sanlarıyla Ötüken Yurt Adının Köken ve Anlamı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 258, İstanbul 2022, s. 13-32, doi: 10.55773/tda.1087929.

* Dr., İstanbul-Türkiye, dr.yusufgedikli@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-6681-5750.

that is mentioned in Yunus Emre and “owner (sahip)” in Nevai. *Idigen title in Uyghur language has evolved from idi “owner (sahip)” that is mentioned in Orkun inscriptions and Idi “owner (sahip), God” that take part in Ahmet Yesevi.

It is also stated that the word *Idigen is Otuken with the evolution of i -> e -> ö-. One of the most important conclusions reached is that *Igis title in Hun language is one of the words proving that the Huns spoke Turkish. The other is the explanation of the origin and meaning of the name Ötügen, which means “Godly, divine; holy homeland”.

Keywords: *İgis, *İsig, *İdigen, Otuken, Sacred.

1. HUNLARDAKİ İ-CHIH-HSİEH SANI

Beşinci Hun tanhusu olan *İ-chih-hsieh*, MÖ 126 - 114 arasında egemen olmuştur. Mete'nin torunu, Lav-shang'ın oğlu, Chün-chên'in kardeşidir.¹ Tahtı Chün-chên'in veliahtı Yü-shan'dan (Ying-Shih Yü'de ve Onat'ta Yü-dan)² gasbetmiştir. Yü-shan ~ Yü-dan, Çinlilere kaçmış³, kısa süre sonra ölmüştür.

1.1. Yazımı

1. Shen Wei-hsien *I-t'i-hsieh* yazar.⁴
2. F. Hirth *İ-çi-sie* yazar.⁵
3. M. A. Köymen'de *İ-chih-hsieh* biçimindedir.⁶
4. B. Ögel *İ-chih-tze* yazar, unvan olduğunu söyler.⁷
5. Ying-Shih Yü okunuşu olan *İ-çı-şya* biçimini aktarır.⁸
6. T. Çakmak *İ-chih-hsieh* yazar, ad olarak gösterir⁹; özge bir yazısında *Yi Zhi Xie* (ok. Yi-ci-şie) yazar.¹⁰
7. A. Onat'ta *İ-chih-hsieh* biçimindedir.¹¹
8. L. N. Gumilev'de imlası *İ-ch'ih-hsieh*, okunuşu *İçisiye*'dir.¹²

Farklı yazım birinci sıradaki Shen Wei-hsien'deki *I-t'i-hsieh*'dir. Diğer yazımlar ikinci öge için *-g- sesini duyumsatmasına karşın, *İ-t'i-hsieh* yazımı

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 2, s. 72.

² Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim y., İstanbul 2000, s. 192. / Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 25.

³ Shen Wei-hsien, “Muahhar Han devrinde (MS 25 - MS 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış”, çev. W. Eberhard, *Belleten*, Birinci Teşrin 1940, TTK, Ankara, c. 4, Sayı: 16, s. 378.

⁴ Shen Wei-hsien, s. 378.

⁵ “Attilâ kütüğü”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 203.

⁶ Mustafa Köymen, “Hsiung - Nuların Tuku (T'u-ko) kabilesi”, *AÜDTCFD*, c. III, Sayı 1, s. 56'dan sonraki tabloda.

⁷ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 301; c. 2, s. 72.

⁸ Ying-Shih Yü, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, s. 192, 194.

⁹ Tülay Çakmak, “Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının eski Çince yazı çevrimi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2003, Sayı: 21, s. 8.

¹⁰ Tülay Çakmak, “Yuefu Shiji'de bir Xiong-nu (Hun) ağıtı”, *AÜDTCFD*, Ankara 1995, c. XXXVII, Sayı: 1-2, s. 721.

¹¹ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 25, 29.

¹² L. N. Gumilev, *Hunlar*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003, s. 120.

ikinci öğeyi *-t-* duyumsatıyor. Bu farklılığın nereden ileri geldiğini bilemiyoruz. Diğer bir farklı yazım Ögel'deki üçüncü öğe olan *-tze'*dir. Öteki yazımları göz önüne alarak *-tz-*'nin *-s-* olduğunu söyleyebiliriz.

Sözcük sandır. Bunu aşağıda göreceğiz.

1.2. *Ġ-chih-hsieh* sanının fonetik çözümü

Baştaki sesi *i* olarak alacağız. Dar ve ince olan *-chih-* unsurunu **-gi-* olarak düşüneceğiz. *-ki-* olarak değil. Çünkü bütün yazımlarda (okunuşlarda değil) *-chih-* biçimindedir. *-ki-* olması için yazımın *-ch'ih-* olması gerekirdi. Son hece olan *-hsieh'*deki *hs*, bir tür *s'*dir (Kırş. Hsiung-nu'daki *Hs-* ile). Bu *s-* olabileceği gibi *-z-* hatta *-ç-* de olabilir. Fakat burada *-s-* olarak almak gerekir. Çünkü hem genelde *-s-*'li yazılmıştır, hem de bu tür yazımların karşılığı genelde *s'*dir; *z* veya *ç* değil.

Bu duruma göre beşinci Hun tanhusunun sanı **Ġgis'*tir (Konu üzerinde düşünürken her ne kadar yazımın son unsuru öyle göstermese de sonu *z'*li ve *ç'*li biçimler olan **igiz*, **ikiz* / **igiç*, **ikiç* ve bunların *e-*'li biçimleri olan **egiz*, **ekiz* / **egiç*, **ekiç* çeşitlemelerini de göz önünde tuttuk. Ayrıca daha önce san **Ġsgi*, **Esgi*, **Ġsgü*, **Esgü*, **Ġsegi*, **Esegi* vb. olabilir mi?" diye de kafa yorduk).

Sanın **Ġgis* olup olmadığını anlamak için tarihsel Türk kişi adları hazinesine baktığımızda, Eski Uygurcada *Ġkiçi*, *Ġkiç* (Toyın) "antroponim"lerinin bulunduğunu gördük.¹³ Bunları da dikkate alarak tanhunun sanının **Ġgis* olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Eski Uygurca *Ġkiçi*, *Ġkiç* (Toyın) kişi adları *Toyın* dâhil, aslında sandır. Eğer gerçekten kişi adysalar unvandan kişi adı olmuş demektir. *Ġkiçi* ve *Ġkiç* (Toyın), **Ġgis* biçiminin değişkenleridir.

1.3. *Ġ-chih-hsieh* sanının anlamı

Sözcüğün ad değil san olduğunu belirtmiştik. Yalnız birincil değil, sonrakil bir sandır.

**Ġgis* sanının anlamı "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. Sanın bu anlama geldiğini üçüncü Uygur kağanının unvanı olan *Ġ-ti-chen* sözünü çözünce anladık. Aşağıda göreceğimiz üzere *Ġ-ti-chen* = **İdigen*'in anlamı "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. *Ġ-ti-chen*'i çözünce Hunca unvan hakkında daha önce kafa yordığımız için **Ġgis*'in anlamını çözmek zor olmadı. **Ġgis*'le **İdigen* akrabadır.

1.4. **Ġgis* unvanı ve *Ġge* sözcüğü

**Ġgis* unvanı Türkçe *Ġge* "sahip, malik, iye, efendi; Tanrı" kelimesiyle köktedir. *Ġgeyi* birçok eski Türkçe kaynakta buluruz. En eski tarihlisinden başlayalım:

1. Dağlık Altay'da bulunan A - 48 nolu eski bir Türk yazıtında *Ġge* "Tanrı"dır.¹⁴ Yazıt muhtemelen 8-10. yüzyıllarda dikilmiştir.

¹³ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 61.

¹⁴ D. D. Vasilyev, "Dağlık Altaylardaki Kalbak - Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50)", *TDAYB* 1993, s. 93.

2. Eski Uygurca *iä*, *iyä* “bey, sahip”tir.¹⁵ *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nü yazan Ahmet Caferoğlu (1899 - 1975), *iä*, *iyä* sözlerini *igäye*, *igä* sözünü *idiye* yollamıştır. Caferoğlu *iä*, *iyä* = *igä* eşleştirmesinde doğru olarak -g- > -y- değişimi düşünmüştür. Gerçekten de *igä* > *iyä* ~ *iä* olmuştur. Çünkü *g* ve *y* seslerinin çıkakları birbirine yakındır. Son sesi teşkil eden -ä de *igä* > *iyä* ilintisinin kanıtlarından biridir. Yani *igä* ~ *iyä* ~ *iä* sözleri kökteştir. Aşağıda göreceğimiz gibi bunlar *idi* sözleriyle akrabadır (ocaktaştır).

3. Kaşgarlı’da *igenmek* “benimsemek [sahiplenmek]; ...”tir.¹⁶

4. Ahmed Yesevi’de (1093-1166) *İge* “sahip, Rab”dır.¹⁷

5. Nevai’de (1441-1501) *İge* “sahip, mevlâ, Tanrı”, *igelemek* “sahip olmak”-tir.¹⁸

6. Şeyh Süleyman’da *ige* ~ *igem* “sâhib, mâlik, bânî, mürebbi”, *ige* “büyük, cesîm, büzürg, azîm, sâhib”dir.¹⁹ Üç kelime arasında yazılış farkı vardır. *İge* ~ *igem* son sesi *elif* ile, sonuncu *ige* sözününkü *güzel he* ile yazılmıştır. *İge* sıfatlaşmıştır.

7. Özbekçe *egä* “1. ..., sâhib 3. Tängri, Hudâ”dır.²⁰ Özbeklerde *Egä-berdi* “Tanrı-verdi”, *Egäm-berdi* “Tanrım-verdi” şeklinde kişi adları vardır. *Molla Egäm-berdi* 1920’li yıllarda Sovyetlere karşı savaşan bir korbaşıydı. Afganistan Özbeklerinde *Yegem* şeklinde ve “Allahım” anlamındadır. Başa *y* takısı almış yahut mevcut *y*’yi korumuştur. *Egäm*, *Yegem* değişkenlerinin sonundaki -m, tekil birinci şahıs iyelik ekidir.

8. Yeni Uygur Türkçesinde *Égem* “1. iye, sahip 2. Allah”tır.²¹ Sondaki *m* tekil birinci kişi iyelik ekidir.

9. Azerbaycan Türkçesinde *yeyä* ~ *yiyä* “hər hansı bir şey üzərində mülkiyyət hügugu olan adam; sahib”dir²²; baştaki *y* korunmuştur.

10. Yunus Emre’de (1240 - 1320, son zamanlarda 1238 - 1328 tarihleri veriliyor) *iyē*, *eyē* “sahip, malik, efendi”dir.²³ Osmanlıca *eye*, *iyē* “malik, sahip, efendi”dir.²⁴

11. Anadolu ağızlarında *eğe I*, *eye I* “sahip, koruyucu”, *yiye*, *yiyelik*, *yiyelikçi* “sahip”tir.²⁵

¹⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 58, 60, 68.

¹⁶ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 49.

¹⁷ Ahmed-i Yesevi, *Divan-i Hikmet’ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, KTB y., Ankara 1983, s. 352, 447, 451.

¹⁸ Ali Şir Nevai, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler* (sözlük kısmı), yay. haz. Agâh Sırrı Levend, TDK, Ankara 1968, c. IV, s. 282.

¹⁹ Şeyh Süleymân Efendi-i Buḥârî, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1881], cild-i evvel, s. 54, 57.

²⁰ *Uzbek Tilining İzahlı Lügati*, Moskova 1981, c. 2, s. 437.

²¹ Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, TDK y., Ankara 1995, s. 121.

²² *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006, c. 4, s. 594, 602.

²³ *Yunus Emre Divanı*, haz. F. K. Timurtaş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972, s. 209.

²⁴ Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK y., Ankara 1983, s. 87.

²⁵ *Derleme Sözlüğü*, c. 5, s. 1675, 1819. / *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4284.

12. Cumhuriyetten sonra Arapça *hâkim* yerine ikame edilen *egemen* sözü, Kazak Türkçesinde mevcuttur²⁶ ve *ege* “sahip” sözüyle *-men* ekinde yapılmıştır. “Sahip olan kişi” demektir. *Egemen* ileri sürüldüğü gibi Fransızca veya Eski Yunanca *hegemon*dan gelmez.²⁷ Sözcük A. İnan, A. B. Taymas, Z. V. Togan gibi bilim kişilerinin önerisiyle benimsenmiştir. Çünkü anılan bilginler *egemen* sözünün Kazakçada bulunduğunu biliyorlardı (*-men* eki Kaşgarlı’da *kekmen*, *ketmen*, *közmen* vb. kelimelerde görülür).²⁸ Kaşgarlı’da *Türkmên* de geçer.²⁹

13. *İye* “sahip”, cumhuriyetten sonra Türkiye Türkçesinde yeniden kullanıma sokulmuş, *iyelik* ekleri “sahiplik ekleri” gramer terimi türetilmiştir.

14. Türk yazı dilindeki *ıye*; Türkmencede *eye*, Kazakçada *ıye*, Tatarca, Başkurtçada *ıyâ*, Özbekçede *egâ*, Yeni Uygurcada *ege*, Kırgızcada *ê* “sahip, malik” şeklindedir.³⁰

Ana ve asıl kavram “sahip, malik, ıye, efendi”dır; “Tanrı” anlamı sonradır.

1.5. Hunca *İgis unvanının kökeni

*İgis’in Eski Uygurca *igâ*, *ıyâ*, *iâ* ile kökteş olduğunu söylemiştik. *İge*, *ıyâ*, *iân*in köken ve gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-eg > *yigeg > *igeg > igâ ~ ıyâ ~ iâ.

Aynı *di-g kökünden gelen Hun unvanı *İgis’in köken ve gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-ed > *yiged > *iged > *igeδ > *iges > *İgis.

*di-g-ed, başta d > y > sıfır evrimiyle *iged olmuş, sonda d > δ > s evrimiyle *İgis meydana gelmiştir. Son hecede darlaşma olmuştur.

Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç* (Toyın) biçimlerinin gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-g-ed > *yiged > *iged > *iget > *iket > *ikeç > İkiçi ~ İkiç. *İkiç*’deki *-i* takılmadır. Hunca *İgis’te sonda d > δ > s, Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç*’te sonda d > t > ç değişimi vuku bulmuştur (Şu ana kadar raslamadıysak da sonda d > δ > z değişimiyle *İgiz çeşitlemesi de mümkündür).

NOT: *İgis ve aşağıdaki çözümlerimizin doğrulamasını (sağlamasını) sonraki yüzyıllarda görülen unvan, kişi ve yer adlarıyla yapıyoruz. Eski Uygurca *İkiçi* ve *İkiç* (Toyın) adları gibi. Aksi halde çözümlerimiz birer görüş veya öneri olurdu.

1.6. Shen Wei-hsien’deki I-t’i-hsieh

I-t’i-hsieh yazımının Türkçe yeniden oluşturması *İdis’tir. Gerçi *I-t’i-hsieh* yazımına göre ortadaki *-t’i-* hecesinin Hunca karşılığının *-t-* olması gerekir. Fakat *İtis’in o çağdaki biçimi *İdis olmalıdır. O çağda *-d-* sesi henüz sert-

²⁶ Kazak Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlüğü (Kazakça - Türkçe Sözlük), Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003, s. 135. / Tuncer Gülensoy, “Bir etimolojik sözlük üzerine notlar”, *Türk Dili*, Mart 2004, s. 211.

²⁷ Faruk Kadri Timurtaş, *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur k., İstanbul 1979, 32. s. vd. / Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest y., 4 b., İstanbul 2009, s. 235, “hegemonya.”

²⁸ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 62, 64, 74.

²⁹ *Divânü Lügâti’t Türk*, Mahmüd el-Kâşgarî, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 607.

³⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 556-57, 734-35.

leşmemelidir. İkincisi Çince yazımlar da çağlar boyu ufak tefek değişiklikler gösterir (Çözümü kesinleştirmeden önce de *I-t'i-hsieh* biçiminin *İdis, *İtis vb. olabileceğini fikretmiştik).

*İdis'in anlamı da aynıdır. "Tanrısal, İlahi; kutsal."

I-t'i-hsieh eğer doğru bir yazımsa Hunlar o devirde hem *İ-chih-hsieh*, hem de *I-t'i-hsieh* unvanlarının ikisini de kullanıyorlardı demektir. Benzer şekilde Avrupa Hunları da hem Dengizik, hem *Dinzik sanlarını eş zamanlı ve eş anlamlı kullanıyorlardı. Dengizik, *Dinzik aynı kelimedir. İkiside "prens" anlamındadır. Dengizik'teki *-gi-*, kök ünlünün uzunluğundan dolayı ortaya çıkmıştır.

2. GÖKTÜRKLERDEKİ *İ-HSİ-CHİ* SANI

Bumin'den sonra ikinci Göktürk kağanı olan K'o-lo (Kara Kağan, 552 - 553), tahta çıkarken *İ-hsi-chi* sanını almıştı.³¹

2.1. Gumilev'in görüşü

Gumilev kağan sanının okunuşunu Kolo Isığı-han olarak verir, Kara Isık-han olarak yeniden oluşturur; dizinde İsi-han ihtimaline de yer verir.³²

2.2. *İ-hsi-chi*'nin fonetik çözümü

Baştaki *İ-*, tabi ki *i-*'dir. *-hsi-* ögesini *-s-*, sondaki *-chih-* ögesini *-g-* olarak alacağız. Böylece elde edeceğimiz sözcük *İsig'dir.

2.3. Eski Türkçede *İsig* kişi adları

1. Yenisey yazıtlarında *İsig* "kişi adı", *İsig* (Inal) "kişi adı ve unvanı", *İsiz* "kişi adı"dır.³³ Bu yazıtların 8 - 10. yüzyıllarda dikildiği tahmin edilir.

2. Eski Uygurcada *İsikä*, *İsig* (Tarhan)³⁴, ayrıca Eski Türklerde *İsig* (Sangu) "antroponimi" vardır.³⁵ *İsikä*'deki *-e* takılmadır.

İsikä Moğulca biçim olabilir. Çünkü sözcük sondan genişlemiştir. Moğulca Türkçeden aldığı sözleri sondan genişletir. Cengiz Han'ın babası **Yesükey**, *İsikä*'nin bir varyantıdır. *Yesükey* ya *y-*'li biçimi korumuştur ya da sonradan başa *y* ilişmiştir.

3. Günümüzde Kırgız erkek adı olan *İşeke*³⁶, *İsig*'den gelişmiştir. Krş. Eski Uygurca *İsikä* ile.

2.3. *İsig*'in anlamı

Sözcük sandır. "Tanrısal, İlahi; kutsal" anlamındadır.

2.4. *İsig* unvanı ve *idi* sözcüğü

San Türkçe **idi** "1. sahip, iye, malik, efendi 2. Tanrı" sözcüğüyle kökteştir. *İdiyi* Orkun yazıtlarından itibaren takip edebiliyoruz. Aşağıdaki verileri okurken *idi* ve değişkenlerinin "Tanrı" anlamına geldiğini akılda tutalım.

³¹ Ahmet Taşağıl, *Gök - Türkler*, TTK, Ankara 1995, s. 18, 141.

³² Gumilev, *Eski Türkler*, s. 45, 79, 583.

³³ Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, Kronik y., İstanbul 2019, s. 261.

³⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 66.

³⁵ Ebülfez Kuliyev, *Kadim Türk Onomastikası*, Bakü 2007, s. 100.

³⁶ "Uslu Duramayanlar", TRT Belgesel, 8 Şubat 2022, 14.47.

1. Orkun anıtlarındaki *idi* “sahip”, *idisiz* “sahipsiz”dir.³⁷
 2. Eski Uygurca *idi* “1. sahip”tir.³⁸
 3. Eski Uygurca *İdi* - kut “1. Basmıl Türk halkından alınmış hükümdar ünvanıdır; ...”, *ıdk* kut “1. rütbe 2. şahzâde antroponimi, adı”, *İdi* Kurt “antroponim”dir. Bunların anlamı “Tanrı’nın kutu; Tanrısal kut”tur.
 4. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı’da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.³⁹ Bu veride *d* sesinin *δ* oluşunu dikkatten kaçırmayalım. -*δ*- daha sonra karşımıza -*s*- olarak çıkacaktır.
 5. *İbni Mühenna Lügatı*’nde *İdi* “sahip, Tanrı adlarından biri”dir.⁴⁰
 6. Ahmed Yesevî’nin (1093 - 1166) hikmetlerinde *İdi*, *İdi* ~ *İzi* (İ = *zel* yazarıyla) şeklinde üç değişik varyantta olup “sahip, Rab” anlamlarında pek çok defa geçer.⁴¹ Dikkat edersek Yesevî’de *İdi* ~ *İzi* biçimlerine, yani -*δ*-li ve -*z*-li biçimlere tesadüf ediyoruz.
 7. Nevaî’de *ıstı* “sahip”tir.⁴² Burada -*s*-li biçimle karşı karşıyayız. -*d*- > -*s*- değişimi *Atebetü’l- Hakayık* için ırsaldır (karakteristiktir).
 8. Şeyh Süleyman’da *id* “...”, *sâhib*, *mâlik*”, *idi* “sâhib, mâlik, ige”, *İzi* “Allâh, Hudâ, Hâlık”tır.⁴³ -*z*-li biçimi burada da görüyoruz.
 9. Yunus Emre’de (1238 - 1328) *ıstı*, *isi* “sahip”tir.⁴⁴ Örneğin “Bostan ıssı kakıdı / Der ne yersin kozumu” beytinde geçer.⁴⁵ Osmanlıcada *isüz*, *ıstı*, *ıstı*, *ıstı*, *isiz*, *issüz* “boş, تنها, sahipsiz, ıstı”dır.⁴⁶ Bu biçimler -*d*- > -*δ*- > -*s*- yoluyla gerçekleşmiştir.
 10. Bitlis - Ahlat’tan derlenen *yes* “sahip”tir.⁴⁷ Kaynakta “*Yessinin* [sahibinin] başını *yesin*” tümcesi örneklenmiştir. Görüldüğü gibi *yessi* “sahibi” sözünde de *koşa* (çift) *s*’yi görüyoruz. *Yesisinin* denmemiş, ünsüz çarpışması nedeniyle *yessinin* denmiştir. İkizleşmede gelenek de etkili olabilir.
 11. Kastamonu - Tosya’dan derlenen *ez* “sahip”tir.⁴⁸
- Verdiğimiz örneklerde *idin*in çeşitlemeleri ve türevleri genelde “sahip, malik, iye” anlamındadır. 3 - 6 ve 8. şıklarda *İdi*, *İdi*, *İzi* biçimleri “Tanrı” anlamındadır. Eski Uygurca *İdi kut* “Tanrı kutu, Tanrısal kut”sa unvandır. Krş. Hunca **Tängri(g) kut* “Tanrı kutu” ile.

³⁷ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 103.

³⁸ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 59.

³⁹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. lar Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, TKAE y., İstanbul 1979, s. 187. / *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 49.

⁴⁰ *İbni Mühenna Lügatı*, çev. Abdullah Battal Taymas, 2. b., TDK, Ankara 1988, s. 33.

⁴¹ Ahmed-i Yesevî, *Divan-i Hikmet’ten Seçmeler*, s. 352, 447, 451.

⁴² Ali Şir Nevaî, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, s. 282.

⁴³ Şeyh Süleymân Efendi-i Buḥârî, s. 48, 51.

⁴⁴ *Yunus Emre Divanı*, s. 207.

⁴⁵ *Yunus Emre Divanı*, s. 210.

⁴⁶ Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 118.

⁴⁷ *Derleme Sözlüğü*, c. 11, s. 4254.

⁴⁸ *Derleme Sözlüğü*, c. 5, s. 1828.

NOT: Yazılı kaynaklarda -s-'li biçime 13 - 14. yüzyıldan önce raslamıyoruz. Fakat bu durum 552'de kelimenin -s-'li olmayacağını göstermez. Dil böyledir. 1 500 yıl önceki durum bugün görülmez, fakat 1500 yıl önce olduğuna ihtimal verilen biçim bugün görülebilir. Örneğin Kaşgarlı'da *öl* "ıslak, yaş, nem"dir.⁴⁹ Yaklaşık bin yıl sonra Isparta, İzmir, Manisa'dan derlenen *döl II* "topraktaki nem"dir.⁵⁰ Dilin sürekli değiştiğini göz önüne getirdiğimizde normalde Kaşgarlı'da *döl* biçimine tesadüf etmeliydik. Lakin *öl* biçimine tesadüf ediyoruz. Bugünkü *döl* ise birincil hâlde görünmektedir.

2.5. Göktürkçe *İsig'in kökeni

Göktürkçe *İsig sanının Türkçenin *idi* sözcüğüyle kökteş olduğunu belirtmiştik. *İdinin* gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *ide > idi. Yukarıda gördüğümüz üzere *idinin İdi*, *İzi* biçimleri de mevcuttur. Bunların hepsinde -g yitmiştir.

*İsig sanının gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *iğig > *İsig (< İ-chih-hsieh).

2.6. Yenisey yazıtlarında *İsig, İsiz unvanları

Yenisey yazıtlarında *İsig* "kişi adı", *İsig* (Inal) "kişi adı ve unvanı", *İsiz* "kişi adı"dır.⁵¹ Bu yazıtların 8 - 10. yüzyıllarda dikildiği tahmin edilir. Bunların hepsi sandır ve anlamları "Tanrısal, İlahi; kutsal"dır. *İsiz* "kişi adı" da aslında sandır ve *İsig'in bir çeşitlemesidir. Gelişimi şöyle olmalıdır:

*di-d-ed > *yided > *ided > *iđed > *ised > *iseđ > *isez > İsiz.

3. UYGURLARDAKİ İ-Tİ-CHİEN SANI

1. G. Çandarlıoğlu, Ötügen Uygurlarının üçüncü kağanının adını *İ-ti-chien*, kağanlık sanını Böğü Teng-li (Çince Mo-yü Teng-li) yazar.⁵²

2. Şinasi Tekin *İtiken* (759 - 780) yazar.⁵³

3. Eski Uygurcada *İti-kän* "antroponim"i vardır.⁵⁴

3.1. İ-ti-chien'in fonetik çözümü

Baştaki sesi *i* olarak alacağız. -*ti*- ögesi -*di*'dir; -*ti*- değildir. -*ti*- olması için -*t'i*- yazılması gerekirdi. Bu kurala her zaman uyulmadığı için hece -*ti*- de olabilir. Fakat madem kesme konulmamış, biz heceyi -*di*- olarak almalıyız. -*ti*- hecesindeki durumu -*chen* unsurunda da görüyoruz. Bu yazıma göre -*chen*, -*gen* olmalıdır. -*ken* olması için -*ch*'en yazılmıyordu. Dolayısıyla tespitlediğimiz öğeleri yerli yerine oturtursak ortaya *İdigen biçiminde bir kelimenin çıktığını görürüz. *İdigen, Ötügen vezninde bir kelimedir.

⁴⁹ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 92.

⁵⁰ *Derleme Sözlüğü*, c. 4, s. 1575.

⁵¹ Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, s. 261.

⁵² Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV y., İstanbul 2004, s. 78, 154.

⁵³ Şinasi Tekin, "Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762-1962)", *TDAYB* 1962, s. 5./ Aynı yazar, *Maytırsimit - Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi y., Ankara 1976, s. 14.

⁵⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 68.

3.2. *İdigen'in anlamı

Sözcük sandır; “Tanrısal, İlahi; kutsal” anlamındadır. *İdigen, Türkçe **idi** “1. sahip, malik, iye, efendi 2. Tanrı” sözündendir. İdi ve anlamlarını yukarıda 2.4.’te ayrıntılı biçimde incelediğimiz için yinelemeyi gereksiz buluyoruz.

3.3. Eski Uygurca *İdigen'in kökeni

Yukarıda 2.4.’te *İsig unvanının *idi sözünden geliştiğini söylemiş, 2.5.’te şu gelişme çizgisini göstermiştik:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *iđig > *İsig.

İdigen unvanının kökü de aynıdır ve gelişimi benzerdir:

*di-d-eg > *yideg > *ideg > *idig > *idig + en (< İ-ti-chien).

Asıl ek -g’dir; -en ögesi genişleme veya örneksemeyle g-ye bitişmiştir.

*İdigen yeniden oluşturmasındaki -g-en öğelerini başka sözlerde de buluyoruz. Yazıtlarda Ötüken “yer adı (Hangay dağlarının doğu etekleri)”, Kadırkan “yer adı (Kingan dağları)”dır.⁵⁵ Eski Uygurca Tängrikän “1. Tanrıhan, antroponim 2. unvan”dır. Kaşgarlı’da yetigen ~ yetiken “yedi kardeşler adı verilen yıldız”dır.⁵⁶ Ötüken ve yetigen ~ yetiken sözlerindeki -gen’in -en kısmı, genişleme sonucudur. Çünkü *İdig sözcüğünün son sesi ündeş (ünsüz) olmalıdır. Yani -gen’deki -g-, *İdig sözüne dâhildir. Tängrikän, *Tängri-g-än şeklinde oluşabileceği gibi Tängrikändeki -kän ögesi analogik de olabilir.

Gabain -kan, -kän eki için “ünvan bildirir” der; Burhan “Buda”, t(ä)ngrikän “ilâhi, hazretleri”, Kadırkan, Ötüken, yıldız adı olan yitiken “(yedi beyler, yani) büyük ayı” örneklerini verir.⁵⁷ Gabain aynı yerde tarhan’daki -han unsurunu -kan eki olarak düşünürse de bu, doğru değildir. Tarkandaki ek de -an’dır.

4. *İDİGEN SANININ ÖTÜKEN’E DEĞİŞMESİ

*İdigen, daha sonra Ötüken’e çevrilmiştir. Önce başta i- > e- değişimi yaşanmıştır. Bu değişim vakayi adiyedendir. Daha sonra e- > ö- değişimi meydana gelmiştir. Son hece olan -gen’de sertleşme ortaya çıkmış, -ken olmuştur. Yani *İdigen > Ötüken olmuştur. Kısaca Ötüken, *İdigen sözcüğünün biraz değişmiş şeklidir. Anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal Türk yurdu”dur.

Çok tartışılan Ötüken yer adını böylece çözmüş bulunuyoruz.

4.1. Türkçede e- > ö- ve -e- > -ö- değişimleri

Türkçede t’den önce ve t’den sonraki e’lerde öleşme vuku bulduğunu biliyoruz. t sesinin öncesinde ve sonrasında görülen bu ilginç olgunun sebebi, araştırılmaya değer.

(Benzer şekilde Türkçede ünlü ve ünlümsü = selensi seslerden sonra gelen -l- eki, -t- sesinden sonra, hatta p sesinden sonra da görülür. Söz gelimi Hintli, Sintli; Sırp vb. Krş. Ünlümsü seslerden sonra görülen öteki biçimlerle. Yani Galli; Çinli, Yunanlı; Asurlu, Sümerli vb. ile. Yunanlı yerine son yıllarda kul-

⁵⁵ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 104, 108.

⁵⁶ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 149.

⁵⁷ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988, s. 44, paragraf 48.

lanılmaya başlanan Yunan biçimi gereksizdir. Dil bir sözcüğe *-li* ekliyorsa bir nedeni vardır. Eklemiyorsa da bir nedeni vardır).

4.1.1. Göktürkçede *e- > ö-* ve *-e- > -ö-* değişimleri

Yazıtlarda geçen Ötüken'in *e- > ö-* değişimi geçirdiğini az yukarıda belirttik. Göktürkçede *Teles > *Tölis* "etnik ad (kağanlığın doğu boyları)" sözcüğünde de⁵⁸ *-e- > -ö-* değişimine tesadüf ederiz. Dikkat edersek *-e- > -ö-*leşme *t* sesinden sonra vuku bulmuştur.

4.1.2. Eski Uygurcada, Kaşgarlı'da, Kumancada *e- > ö-* değişimi

Kaşgarlı'daki *etmek, étmek* "yenecek ekmek" yine Kaşgarlı'da, Eski Uygurcada ve Kumancada *ötmäk* "(yenecek) ekmek" şeklindedir.⁵⁹

Kaşgarlı'daki *etik* "pabuç, mest", *etük* "pabuç, etik"⁶⁰; Eski Uygurcada *ötük* "edik, ayakkabı"dır.⁶¹

4.1.3. Çağataycada *e- > ö-* ve *-e- > -ö-* değişimleri

e- > ö- değişimi *ç, k* seslerinden önce ve sonra da görülür.

Eski Uygurca *äçkü*⁶²; Karahanlıca, Harzemce *eçkü*, Çağataycada *öçkü* "keçi" olmuştur; keza Karahanlıca, Harzemce *eksü-* Çağataycada *öksü-* "eksilmek", Karahanlıca, Harzemce *çeküç* Çağataycada *çöküç* "çekiç" biçimini almıştır.⁶³

4.1.4. Çağdaş Türk yazı dilinde *-e- > -ö-* değişimi

Günümüz Türkçesinde *atelye* sözcüğünün *atölye* biçiminde, *-t-*'den sonra *-ö-*leşme vardır.

4.1.5. Anadolu ağızlarında *e- > ö-* değişimi

Bursa'dan derlenen *özü* "kutsal"dır.⁶⁴ *Özgüde* başta *e > ö* değişimi yaşanmıştır. T. Tekin sözcüğün *Anonim Tefsir*'deki *ezgüler* "es-sâlihât"tan geldiğini yazar.⁶⁵ Biçim bakımından doğrudur. Yalnız kelime anlam açısından Orkun yazıtları, Eski Uygurca ve Kaşgarlı'daki *ıduk* sözüyle bulaşmıştır.

4.2. Göktürklerin ve Uygurların kutsal vatanı Ötüken

Göktürk yazıtlarında Ötüken'in kutsal bir yer olduğu açıkça belirtilir. Örneğin KT D 23'te *ıduk ötük(e)n* "kutsal Ötüken", BK D 35'te *ıduk y(e)r sub* "kutsal yer ve su (ruhları)" söz öbekleri geçer.⁶⁶ Ayrıca Kül Tigin G 3, Bilge Kağan K 2'de şöyle denilir:

⁵⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 110.

⁵⁹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 103. / *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 41, 93. / K. Grönbech, *Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini - Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992, s. 152.

⁶⁰ *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 41.

⁶¹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 103.

⁶² Caferoğlu, s. 45.

⁶³ Nuri Yüce, "Türk dili ve lehçeleri", *İA*, c. 12-2, s. 487.

⁶⁴ *Derleme Sözlüğü*, c. 9, s. 3372.

⁶⁵ Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg y., İstanbul 1997, s. 78 vd.

⁶⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008, s. 30, 62, 141.

“türük k(a)g(a)n ötü(k)e(n) yış ol(u)rs(a)r ilte buñ yok.”

Yani “Türk hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz.”⁶⁷

Ötüken, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında genelde *Ötüken* yış olarak geçer.

Göktürklerden sonra Uygurlar da Ötüken’i kutsal kabul etmiş, ilk devletlerini orada kurmuşlardır. Uygur devletinin 840’ta Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Ötüken Türkler için önemini yitirmiştir. Bununla birlikte 840’tan 230 yıl sonra bile Türklerin belleklerinde Ötüken’in izleri kalmıştır. Söz gelişi 1069-70’te yazılan *Kutadgu Bilig*’in 1962 ve 2682. beyitlerinde “*Ötüken begi*” tamlaması geçer. Kaşgarlı’da *Ötükên* “Uygur ülkesine yakın Tatar bozkırlarında bir yer adı”dır.⁶⁸

Ötüken hem ağaçlık, çayırılık olması, hem dağlık olması, başka deyişle hayvancılığa ve savunmaya elverişli olması nedeniyle Göktürklerin kutsal vatanı, mekânı olmuştur. Göktürkler çeşitli yerlere akın yaptıktan sonra hızlı atlarının sırtında buraya dönüyor, savunmaya elverişli bu yerde özgürce, korkusuzca dolaşıyorlardı. Uygur kağanı “iç otağım Ötüken” derken dolaylı olarak merkezinin Ötüken olduğunu anlatıyor.

4.3. Ötüken neresidir?

Bu konu çok tartışılmıştır. Birincil kaynaklarda şu bilgiler verilir:

1. Çin kaynağı *HTS*, Uygurlar “Güneyde T’u-chüeh’lerin eski topraklarında oturdular. Otağlarını Ötüken dağı ile Orhun nehri arasına naklettiler” der.⁶⁹ Buna göre Ötüken dar anlamda Moğulistan’ın Arvayheer - Çeçerleg - Hadasan üçgenidir (Hangay dağlarının doğu etekleri).

2. Göktürk kaynağı Kül Tigin G 13’te şöyle yazılır:

“(Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkkettirdim, yazdırttım.”⁷⁰

Anlaşılan Göktürklerin karargâhı Orkun ırmağının kaynağına yakındı ve kolay ulaşılan bir yerdi. Burası Çin’e gidiş gelişe en uygun yerlerden biriydi.

3. Uygur kaynağı şöyle der:

“Yaylam Ötüken’in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı (ndadır). Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <...> iç otağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”⁷¹

Yani Moğulistan’ın kuzeybatısındaki Tes başı (Mongin), kuzeydoğusundaki Hatgal, güneybatısındaki Tayşir, güneydoğusundaki Arvayheer arasındaki dörtgen, Ötüken demek oluyor.

T. Tekin, Ötüken için “...Hangay dağlarının doğu etekleri” der.⁷²

⁶⁷ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 20, 21, 44, 45.

⁶⁸ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti’t Türk*, s. 382.

⁶⁹ Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 56.

⁷⁰ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK y., s. 23.

⁷¹ Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 45, 164.

⁷² T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 108.

Ötüken için kısaca ve kabaca Hangay dağları demek de mümkündür. Araştırmacıların dediği üzere bu bölgenin orta-batısında yer alan 4.031 metre yüksekliğindeki Otgon Tenger dağının adı baskın olasılıkla Ötüken sözündendir.⁷³ (Haritalarda 4031, Aydın'da 4021 metre). *Bilgi ağında* Otgon Tenger'in diğer iki adının Etügen ve Yıkılmaz Hayrhan olduğu, dağın kutsal sayıldığı bildirilir.⁷⁴

4.4. Şinasi Tekin'in Ötüken yış görüşü

Ş. Tekin, Ötüken "Hangay sıra dağları ile kuzeyde Tang-nu-ola mıntıkası arasında, çayırı ve suyu bol, yüksek bir arazidir." der⁷⁵; Rus jeologlarının Hangay bölgesinde araştırmalar yaptıklarını, bu bölgenin 1 000 yıl önce sık ormanla kaplı olamayacağını ortaya koyduklarını, *yış* sözünün anlamının "orman" olmadığını, Gabain'e dayanarak *yış* sözünün "dağ, çayır" anlamına geldiğini söyler.⁷⁶

Ş. Tekin'in Ötüken görüşü *daraltılmaya* muhtaçtır. Tannu-ola dağları bir hayli kuzeybatıdadır. Ş. Tekin'in *yış* görüşü de eksiktir. Yazıtlarda *yış* "dağ, ormanlı dağ; orman, ormanla kaplı dağ"dır.⁷⁷ Radloff'ta *yış*, *çış*, *tyış* yahut *kara orman* "çam, karaçam, pihta çamı, ladin, köknar, sedirden oluşan ormana verilen ad"dır.⁷⁸

Buna göre *yış* sözünün tam karşılığı "ormanla kaplı dağ"dır. Bu çok geniş bir arazi olan Ötüken'in her tarafının ormanla kaplı olduğu anlamına gelmez. Bazı yerlerinin *ormanlı* olduğu anlamına gelir. Ayrıca Rus jeologları araştırmalarını 1950'lerde yaptıkları yazıtların bu tarihten 1 000 değil, 1 250 yıl önce dikildiğini anımsamak gerekir.

4.5. Ötüken'in anlamı ve kökeni hakkında iki görüş ve eleştirilerimiz

Ötüken hakkında pek çok görüş vardır. Bu görüşler derli toplu bir şekilde ortaya konulmuştur.⁷⁹ Biz şu ana değin gerek kökensel gerek anlamsal açıdan, sergilenen bu görüşlerin hiçbirisine katılmıyoruz. Bunların hepsini vermeye de gerek görmüyoruz (Aydın'da verilmiştir). Sadece *iki* görüşe değineceğiz.

4.5.1. Moğulca *Etugen* "yer ilahesi" görüşü

Ötüken'in anlamı hususunda en çok taraftar bulan görüş, Moğulca "yer tanrısı" anlamına geldiğidir.⁸⁰ Bu görüş muhtemelen ilkin 1929'da seslendirilmiştir. Bunu H. N. Orkun'dan öğreniyoruz. Orkun bu görüş için iki kaynak

⁷³ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 165.

⁷⁴ "Ötüken dağı", Vikipedi, 24 Ağustos 2021, 11.53.

⁷⁵ Ş. Tekin, *Maytırsimit - Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, s. 14.

⁷⁶ Ş. Tekin, s. 12. / Aynı yazar, "Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762 - 1962)", s. 4.

⁷⁷ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 102, 115.

⁷⁸ Wilhelm Radloff, *Sibiryadan*, çev. Ahmet Temir, MEB y., İstanbul 1994, c. 1, s. 197.

⁷⁹ Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 162-165.

⁸⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 916.

gösterir: 1. Vladimirtsov, *Doklady Aka. Nauk SSSR* 1929, s. 133-136. 2. Pelliot, *T'oung-Pao*, 1929, s. 212-219.

Daha sonra Nikolai Poppe de, Ötüken'in "yer ilahesi" olduğu görüşünü benimsemiştir. Bunu Gabain'in 22 ve 24 Kasım 1943'te Ankara'da verdiği, metni 1944'te *AÜDTCFD*'de yayımlanan iki konferansından öğreniyoruz.⁸¹ Doğal olarak Gabain de aynı kanaattedir.⁸²

Ötüken "yer ilahesi" kanısına, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen "Anamız *Etugen*'in yardımıyla" ifadesinden varılmıştır; aynı eserde *etugen* "yer yüzü" anlamında da geçer.⁸³ Birincide "kutsal yer - su"lar kastedilmiştir. İkincisinde alelade "yeryüzü" manasındadır. Tarihsel Moğulcada *etugeni*, Çağdaş Moğulcada *itügen* "yeryüzünün şamanist tanrıçası"dır.⁸⁴ *Etugeni*, *itügen* yukarıda çözdüğümüz Uygurca *İdigen sanıyla ne kadar da benzeşiyor?!

Mantıklı görünmesine karşın bu görüşü doğru sayamıyoruz. Çünkü *ev-vela* 1207'den önce Moğulların, Moğulcanın, Moğul kültürünün Türkler, Türkçe, Türk kültürü üzerinde etkisi olduğuna inanmıyoruz. *İkincileyin* bizim açıklamamız çok daha tutarlıdır. *Üstelik* Türkçe Ötüken, Moğulca *Edugen*'den 500 yıl daha önce kayıtlanmıştır (*Moğolların Gizli Tarihi* 1240'ta yazılmıştır). Özetle diyebiliriz ki Moğulca *etugen*, Türkçe Ötüken'den alınmıştır. Türkçe Ötüken "kutsal yer" terim ve anlamı Moğulcaya aynen aktarılmıştır.

4.5.2. Tatarintsev'in görüşü

Değirmek istediğimiz ikinci görüş B. İ. Tatarintsev'e aittir. Yazar 1972'de Tuva'da *Ödüqen* adında dağlık bir bölge bulunduğunu saptar ve özetle şöyle der:

"Bölge sakinlerinin verdiği bilgiye göre *ödüqen* toprağı taşlı olan, ağaçsız, sadece liken biten, maralların otladığı, dağlar arasında nispeten düzlüklerden ibaret arazi, başka deyişle dağlık tundradır."⁸⁵

Yazıda Tuvaca *ödüqen* sözcüğüyle bağlantılı şu kelimelere de yer verilmiştir: Tofa Türkçesi *ödögön* "maralların otarılmasına uygun karlı tepeler", Kuzey Altay Türkçesi *ödögön* "dağ yamacındaki çukurlar", Yakut Türkçesi *ötögön* "yargan, uçurum."⁸⁶

Bu görüş de bizi ikna etmiyor. Çünkü Tuva ağızlarındaki anlam "liken, yani yosun ve mantardan oluşan bitki örtüsünü", tanımında da görüldüğü üzere *tundrayı* imliyor. Oysa Ötüken bölgesinin yosun ve mantardan değil, çayır çimen ve dağlardan oluştuğunu biliyoruz. "Maralların otladığı karlı tepeler", "dağ yamacındaki çukurlar", "yargan, uçurum" anlamları da Ötüken için uygun anlamlar değildir. Bunlar Tuva Türkçesindeki sözcüğün yan anlamlarıdır.

⁸¹ A. von Gabain, *Türkooloji Makaleleri*, şerheden Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009, s. 73.

⁸² Gabain, s. 73. / Ş. Tekin, *Maytırsimit - Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, s. 12.

⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995, s. 51, 176.

⁸⁴ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca - Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 2003, s. 533.

⁸⁵ Kuliyeve, *Kadim Türk Onomastikası*, s. 33.

⁸⁶ Kuliyeve, s. 33.

Hülasa Tatarintsev'in açıklaması bilinenlerden farklı olsa da doğru değildir. Biz yalnızca bilinmesi için yer verdik.

5. “Sahip, malik, iye, efendi”yle ilişik sözcüklerin “Tanrı” anlamına gelişi

Birçok dilde “sahip, malik, iye, efendi”yle ilişik sözcüklerin aynı zamanda “Tanrı” anlamına geldiğini müşahade etmekteyiz. Yukarıda bu hususa dokunmuştuk. Aşağıdaki verilere dikkat edersek bu durumu açık seçik görürüz. Nitekim Türkçe *İdi* ve *İge* sözlerinin iki anlama da geldiğini görüyoruz. Şöyle ki:

5.1. Türkçede

1. Türkçe *çelebi* “iye, sahip, malik, efendi”dir. Aynı zamanda Anadolu ağzlarında *Çelep I* “Tanrı”dır.⁸⁷ Yunus'ta geçen *Çalab, Çalap* “Tanrı”⁸⁸, bunun kalınlıdır.

2. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı'da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.⁸⁹

3.1. Dağlık Altay'da bulunan A - 48 nolu eski bir Türk yazıtında *İge* “Tanrı”dır.⁹⁰

3.2. Ahmed Yesevi'de (1093 - 1166) *İge* “sahip, Rab”dır.⁹¹

3.3. Nevai'de (1441 - 1501) *İge* “sahip, mevlâ, Tanrı”, *igelemek* “sahip olmak”tır.⁹²

3.4. Özbekçede *egâ* “1. ..., sâhib 3. Tängri, Hudâ”dır.⁹³

3.5. Yeni Uygurcada *Égem* “1. iye, sahip 2. Allah”tır.⁹⁴ Sondaki *m* tekil birinci kişi iyelik ekidir.

NOT: Türkçe *çelebi* *de-İb kökündendir. 2 ve 3. maddedeki sözcükler ocaktaşdır. Aşağıda anlatılacaktır.

5.2. Yabancı dillerde

1.1. Sami dillerindeki *Rabb* “1. Allah 2. efendi, sahip”, *rabbât* “kadınların kocaları”dır.⁹⁵

1.2. Arapça *Mevlâ* “1. efendi, sâhib, mâlik 2. Allah”, *melik, melîk* “1. Allah adlarından 2. mal sâhibi 3. pâdişah, hâkan, hükümdar”dır.⁹⁶

1.3. İbranca *Yahve, Yehova* “Rab, egemen”dir.⁹⁷

2.1. Hint - Avrupa dillerinden Farsçada *huvâce* “efendi, ağa, başkan, kâhya, evin büyüğü, mal sahibi, vali, hakim; harem ağası, ...”dır⁹⁸; yine bu kökle

⁸⁷ *Derleme Sözlüğü*, c. 3, s. 1118, 1120.

⁸⁸ *Yunus Emre Divanı*, s. 193.

⁸⁹ Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, s. 187. / *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, s. 49.

⁹⁰ Vasilyev, “Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50)”, s. 93.

⁹¹ Ahmed-i Yesevi, *Divan-i Hikmet'ten Seçmeler*, s. 352, 447, 451.

⁹² Ali Şir Nevai, *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler (sözlük kısmı)*, s. 282.

⁹³ *Uzbek Tilining İzâhli Lugâti*, s. 437.

⁹⁴ Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 121.

⁹⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 6. b., Aydın k., Ankara 1984, s. 1044.

⁹⁶ Devellioğlu, s. 728, 760.

⁹⁷ *Kutsal Kitap - Eski ve Yeni Antlaşma (Teurat, Zebur, İncil)*, s. iv.

⁹⁸ Ziya Şükûn, *Farsça - Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB, İstanbul 1984, c. 2, s. 814.

ilişik olan Farsça *Hudâvend* “1. Allah, Tanrı 2. efendi, sâhip, mâlik 3. hâkim, hükümdar”dır.⁹⁹ Farsçadan alınan Osmanlıca *h^voca*, *h^vace* “hoca, efendi, ağa, çelebi, sâhip, muallim, profesör, öğretmen, müderris; molla, ev sâhibi”dir.¹⁰⁰ Türkçede *koca* şeklini almıştır ve “kadının eşi, kadının sahibi” anlamındadır.

2.2. Keza İngilizce *Lord* “iye, sahip, malik” anlamına geldiği gibi “Tanrı” anlamına da gelir.

Somuttan soyuta gidildiğini göz önüne alarak “Tanrı” anlamının sonracıl olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu sonracılık şüphesiz çok eskiye dayanmaktadır (Tanrı kavramını ifade eden birincil sözcükler de vardır. Türkçe *Bayat* gibi).

6. Türkçede “sahip, malik iye, efendi; Tanrı”yla ilgili *di+ ocağı (*di-b, *di-d, *di-g, *di-l (*dib, *did, *dig, *dil)

Yukarıda verdiğimiz *idi* ve *ige* sözcükleri Türkçede “sahip, malik, iye, efendi”; sonracıl anlam olarak “Tanrı”yla ilgili bir ocak teşkil eder. Ocak *dizelge* sinde gösterirsek durumu daha iyi anlatabiliriz.

1. *di-b kökünden gelen herhangi bir sözcüğe raslayamadık. Mutlaka vardır. Unutulmuş veya kayda geçmemiştir.

2.1. *di-d kökünden, başta d > y > sıfır izlemiyle gelen Orkun anıtlarındaki *idi* “sahip”, *idisiz* “sahipsiz”dir (İlk örnekleri vermeyi yeterli görüyoruz).

2.2. *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı’da *İdi* “sahip, efendi; Tanrı”dır.¹⁰¹

2.3. Uygurların üçüncü kağanının sanı olan **İdigen* (< İ-ti-chen) “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır; başta i- > e- > ö- değişimiyle *Ötüken*’e evrilmiştir.

2.4. Göktürklerin ikinci kağanının sanı olan **İsig* (< İ-hsi-chi) de bu köktendir. Başta d > y > sıfır izlemi vardır. -d- sesi -δ- yoluyla -s- olmuştur. Yani -d- > -δ- > -s- evrimi mevcuttur. Dikkat edersek sondaki *g* korunmuştur. İlk biçim *di-d-eg. Anlamı aynıdır: “Tanrısal, İlahi; kutsal.”

Göktürk unvanı **İsig*’le Yenisey yazıtlarındaki *İsig* “kişi adı”, *İsig* (Inal) “kişi adı ve unvanı”, *İsiz* “kişi adı” kökteştir. Sadece *İsiz*’de sonda *g* yerine *z* (< *d) vardır. Anlamları “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

3.1. *di-g kökünden gelen **İgis* (< İ-chih-hsieh), Hunların beşinci tanhusunun sanıdır. Başta d > y > sıfır izlemi olmuştur. Sondaki *s*, birincil bir *d sesindedir. İlk biçim *di-g-ed. Anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

3.2. Hun unvanı **İgis*’le Eski Uygurca *İkiçi*, *İkiç* (Toyın) kişi adları kökteştir. Sonuncularda sonda -s yerine -ç (< *d) vardır. Anlamları “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

7. Sonuç

Yazımızdan şu önemli sonuçlar ortaya çıkıyor:

1. En başta Hunca *İ-chih-hsieh* sanı Türkçe **İgis* “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır. Aynı zamanda bu Hun yönetim ailesinin Türklüğünü ve dillerinin Türkçe olduğunu gösteren bir kanıttır.

⁹⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 451.

¹⁰⁰ Devellioğlu, s. 365.

¹⁰¹ Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, s. 187. / *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 49.

2. İkincisi Göktürklerin *Ī-hsi-chi* sanı Türkçe **İsig'*dir; anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır. Bu ve alttaki san Hunca **İgis* sanının anlamsal açıdan doğruluğunu tasdikler.

3. Üçüncü Uygur kağanının sanı olan *Ī-ti-chien*, Türkçe **İdigen'*dir; anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal”dır.

4. **İdigen* karşımıza *Ötüken* “kutsal yurt” yer adı olarak da çıkar. Göktürk ve Uygurların kutsal yurtları olan *Ötüken*, **İdigen* sözünden gelir ve anlamı “Tanrısal, İlahi; kutsal yurt”tur. Başta *i- > e- > ö-* değişimiyle *Ötüken* olmuştur. Şu ana değin kökence çok tartışılan *Ötüken* yer adının ikna edici, kandırıcı olarak mana ve kökeninin açıklanması pek önemlidir.

5. *Ötüken* kabaca Hangay dağlarıdır.

6. Birçok dilde “sahip, malik, iye, efendi” anlamlarına gelen kelimeler aynı zamanda “*Tanrı*” anlamına da gelir (13 Mart 2022).

Kaynakça

AHMED-İ YESEVİ: *Divan-i Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, KTB y., Ankara 1983.

ALİ ŞİR NEVAİ: *Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler* (sözlük kısmı), yay. haz. Ağah Sırrı Levend, TDK, Ankara 1968, c. IV.

“Attilâ kütüğü”; *Türk Ansiklopedisi*, c. 4, s. 203.

ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz.lar Kemal Eraslan - Osman F. Sertkaya - Nuri Yüce, TKAE y., İstanbul 1979.

AYDIN, Erhan: *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

----- ; *Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları*, Kronik y., İstanbul 2019.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərş [yayınevi], Bakü 2006, c. 4.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

ÇAĞATAY, Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, 3. b., DTCF y., Ankara 1977, c. 1.

ÇAKMAK, Tülay; “Yuefu Shiji’de bir Xiong-nu (Hun) ağıtı”, AÜDTCFD, Ankara 1995, c. XXXVII, Sayı: 1-2, s. 719- 723.

----- ; “Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının eski Çince yazı çevrimi”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2003, Sayı: 21, s. 1-17.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin: *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, TDAV y., İstanbul 2004.

DERLEME SÖZLÜĞÜ: c. 3, 4, 5, 9, 11.

DEVELLİOĞLU, Ferit: *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 3. b., Aydın k., Ankara 1978.

DİLÇİN, Cem:; *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK y., Ankara 1983.

Divanü Lügat-it-Türk Dizini: TDK, Ankara 1972.

- GABAİN, A. von: *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988.
- ; *Türkoloji Makaleleri*, şerheden Yusuf Gedikli, Bilge Oğuz y., İstanbul 2009.
- GÖKYAY, Orhan Şaik: “Dede Korkut Destanlarında İslami Unsurlar”, *TDAYB* 1971, s. 61-82.
- GRÖNBECH, K.: *Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini - Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992.
- GUMİLEV, L. N.: *Hunlar*, 3. b., Selenge y., İstanbul 2003.
- GÜLENSOY, Tuncer: “Bir etimolojik sözlük üzerine notlar”, *Türk Dili*, Mart 2004, s. 204-222.
- İBNİ MÜHENNA LÜGATİ*: çev. Abdullah Battal Taymas, 2. b., TDK, Ankara 1988.
- KARŞILAŞTIRMALI TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜĞÜ*: KB y., Ankara 1991.
- Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (Kazakşa - Türkçe Sözdik) ; Kenan Koç - Ayabek Bayniyazov - Vehbi Başkapan, Akçağ y., Ankara 2003.
- KÖYMEN, Mustafa: “Hsiung - Nuların Tuku (T’u-ko) kabilesi”, *AÜDTCFD*, c. III, Sayı 1, s. 51-59.
- KULİYEV, Ebülfez: *Kadim Türk Onomastikası*, Bakü 2007.
- Kutsal Kitap - Eski ve Yeni Antlaşma* (Tevrat, Zebur, İncil; yeni çeviri) ; 3. b., Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, Mart 2003.
- LESSİNG, Ferdinand: *Moğolca - Türkçe Sözlük*, çev. Günay Karaağaç, TDK, Ankara 2003.
- MAHMÜD EL-KÂŞGARİ: *Divânü Lügati’t Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çev.ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007.
- Moğolların Gizli Tarihi*; çev. A. Temir, 3. b., TTK, Ankara 1995.
- NECİP, Emir Necipovic: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İktil Kurban, TDK y., Ankara 1995.
- NİŞANYAN, Sevan; *Sözlerin Soyağacı*, Everest y., İstanbul 2009.
- ONAT vd., Ayşe: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 1, 2. “Ötüken dağı”, *Vikipedi*, 24 Ağustos 2021.
- RADLOFF, Wilhelm: *Sibiryadan*, çev. Ahmet Temir, MEB y., İstanbul 1994, c. 1.
- SHEN WEİ-HSİEN: “Muahhar Han devrinde (MS 25 - MS 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış”, çev. W. Eberhard, *Belleten*, Birinci Teşrin 1940, TTK, Ankara, c. 4, Sayı: 16, s. 337-385.
- ŞEYH SÜLEYMÂN EFENDİ-İ BUHÂRÎ: *Lûgat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî*, İstanbul 1298 [1881], cild-i evvel.
- ŞÜKÜN, Ziya: *Farsça - Türkçe Lûgat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, MEB, İstanbul 1984, c. 2.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1995.

- TEKİN, Şinasi ; “Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıl dönümü dolayısı ile (762-1962)”, *TDAYB* 1962, s. 1-11.
----- ; *Maytrisimit - Burkanlıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, AtaTürk Üniversitesi y., Ankara 1976.
- TEKİN, Talat: *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg y., İstanbul 1997.
----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
----- ; *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Umur k., İstanbul 1979.
- “Uslu Duramayanlar” ; TRT Belgesel, 8 Şubat 2022, saat 14.47.
- UZBEK TİLİNİN İZÂHLİ LÜGÂTİ*, Moskova 1981, c. 2.
- VASİLYEV, D. D.: “Dağlık Altaylardaki Kalbak - Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A - 47, 48, 49, 50)”, *TDAYB* 1993, s. 91-97.
- YİNG-SHİH YÜ: “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, haz. Denis Sinor, İletişim y., İstanbul 2000, s. 167-208.
- YUNUS EMRE DİVANI*; haz. F. K. Timurtaş, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.
- YÜCE, Nuri: “Türk dili ve lehçeleri”, *İA*, c. 12-2, s. 468-530.

Extended Summary

Origins and Meanings Of The Hunnish İ-Chih-Hsieh, The Kokturk İ-Hsi-Chi and Old Uyghur İ-Ti-Chien, İdi - Kut Titles And Otuken Country Name

In this paper, the origin and meaning of the titles of four rulers and the place name Otuken are mentioned:

1. The fourth Hun yabgu, I-chih-hsieh yabgu, ruled from 126 to 114 BC.

We solve the Hunnish İ-chih-hsieh title as *İgis. İ- is i-. -chih- shows -g-sound. The hsieh element at the end satisfies the -s sound. All of these gives us reshaping *İgis form that means “Divine, holy”.

In old Uyghur language we come across the anthroponyms of İkici and İkici Toyın, which are likely to be cognate with *İgis. The origin of *Igis* is *Ige* which means in old Turkish “God”. İge is “God” in the inscription A - 48 found in mountainous Altai and dated to the 8th - 10th centuries. Likewise, in Ahmed Yesevi’s work (1093-1166), *Ige* is “the Sahib, the Lord. *Ige* is also same meaning in Nevai’s Works who lived 1441-1501. In today’s Uzbek language, *İge* means God and lives in two person’s names such as *Ige-berdi* means God-given, and *Igem-berdi* means My God-given.

In Anatolian Turkish dialects it is seen as *eğe*, *eye*, *yiye* forms and means “Owner, Protector”.

In Azerbaijani Turkish, it is seen in the forms of *yey* and *yyi* that means these two also “sahib, owner”. Likewise, in Turkmen *eye*, Kazakh *iyе*, Tatar, Bashkir *iyä*, Uzbek *egä*, New Uyghur *ege*, Kyrgyz *ē* means “sahib, owner”. Some of them have -g- > -y- change. When -g- melted in Kyrgyz, vowel lengthened.

In Turkish written language, *iye* is in the form of “owner”. In Turkish linguistics, *iyelik ekleri* means “possessive suffixes”. This word is the first element of the word *ege-men* (i.e. sovereign) in Kazakh and Turkey Turkish.

2. K’o-lo (Kara Kagan, 552 - 553), the second khan of the Kokturks after Bumin, took the İ-hsi-chi title when he ascended the throne.

The leading i- is, of course, i. We’ll take -hsi- as -s- and the trailing -chih- as -g-. So, the word we get is *İsig. Its meaning is “Divine, holy”.

There are *Isikā*, *Isig Tarhan* “anthroponyms” in Old Uyghur, and *Isig Sangu* in Old Turks. Likewise, in the Yenisey inscriptions dated to the 8th-10th centuries, *İsig* is “personal name”, *İsig Inal* is “personal name and title”, and *İsiz* is “personal name”.

*İsig title is in Turkish. In Yunus Emre (1238 - 1328), *ııı*, *ııı* is the “owner”. In Nevai, *ııı* is “owner”. These forms were realized through -d- > -δ- > -s-. The change -d- > -δ- > -s- is characteristic for the book of *Atebetü’l-Hakayık*. The word of *Isı* is the previous phase of word of *ııı*. The word of İdi in Orkun monuments and in Old Uyghur means “owner”. In *Kutadgu Bilig* and Kaşgarlı’s *Divān İdi* means “owner, master, God”. Note that in this example, the d sound is δ. In the wisdom of Ahmed Yesevi (1093 - 1166), *ııı* is mentioned many times in the meaning of “Lord”.

3. The title of the third khan of the Otuken Uyghurs, who ruled between 759 and 780, is Ī-ti-chien. We will take the first letter as i, -ti- is -di-; not -ti-. The syllable -chen should be pronounced -gen; not ken. If we put the items we have determined into place, a word in the form of *Idigen comes out. *Idigen is a word in “Otuken” meter. Its meaning is “divine, sacred, holy”.

*Idigen is derived from a Turkish word of *idi* means god. In *Kutadgu Bilig* and *Dīvān*, *Īdi* means “master, effendi; lord, god”. In the poems of Ahmed Yesevī *Īdi*, or *Īdi* means “master, lord” that used many times. In the *Ibn Mühenna Dictionary* *Īdi* means again “master or one of the names of god.

Above I said that the *Īsig title comes from *ısl*, and *isi* (< *idi) word. The word *Īdigen* comes from the same root as *Īsig*. These developed two separate ways. In the word *Īsig* happened the change of -d- > -s-. In the word *Īdigen* -d- letter is protected and -en suffix is a result of expansion, i.e. The word will be divided into three parts in *Īd-ig-en.

4. *Idigen, the title of the third Uyghur khan, became Otuken with the change i- > e- > ö. Otuken is the holy home of Kokturks and Uyghurs. In Turkish, we see the -e- > -ö- change at the beginning of words. For example, in the Orkun inscriptions *Telis > Tölis is an “ethnic name (eastern tribes of the khanate)”. Again, in Old Uyghur, ätmäk > ötmäk was “bread”.

It should be emphasized that in all languages, words meaning “owner, lord, sâhib, master” also mean “God”.

Thus, we deciphered three titles belonging to Huns, Kokturks and Uyghurs. We also determined the correct title amongst of Idi-Kut, Idık-Kut and Iduk Kut. We determined also the origin and meaning of the place name Ötügen. One of the important results is this: The fact that the title of the fourth Hun yabgu is Turkish is a linguistic evidence also showing that the Huns were spoke Turkish.